

Ö. Kovács József

A paraszti társadalom sorsfordulói Magyarországon 1945 után

Ha társadalomtörténeti és azon belül is mennyiségi nézőpontból közelítjük meg a paraszti társadalom kérdéskörét, akkor könnyen belátható, hogy a teljes kollektivizálás befejezéséig (1961) – a családtagokkal és hozzátartozókkal együtt számolva – a legnagyobb tömbről, legalább a magyarországi népesség feléről van szó. Sorsfordulóik – a végrehajtási módok és hatások révén – a puszta agrártörténeten túl, egyszerre vidék- és várostörténeti, ösztársadalmi jelentőségűek. A téma súlyának megfelelő tárgyalása a tananyagszervezés alapvetően politikátörténeti logikájától eltérő szemléletet kíván. A tankönyvi szövegek olvasása közben azt érezhetjük, hogy az éppen kiragadott esetleírás nincs elhelyezve és értelmezve a táblaképen, egy struktúrában, egy folyamatban, egy tömeges cselekvéssorozatban, s az előbbiekre adott egyéni reakciók különbözőségében.

Melyek voltak azok a társadalom- és történelemformáló tényezők, amelyek a korabeli vidéki Magyarországon élők múltbeli tapasztalatait és jövőképét meghatározhatták? A kérdésre adott válasz megfogalmazásához egy olyan értelmezési keretet választottam, amely megítélésem szerint alkalmas a kortársakkal történetek életszerű ábrázolására és az összefüggések megmagyarázására. A legfontosabb történetkutatói feladatnak a „dolgok” néven nevezését tartom, úgy, hogy az megfeleljen a kortársi életvilágokban élők tapasztalatának, miközben megmagyarázzuk a történések összefüggéseit. A tanulmányom első részében az 1945. évi társadalomtörténeti események összefüggéseivel foglalkozom, majd ezt követően tárgyalom a kollektivizálás történetét.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell a közelítésmód legfőbb kérdéseit és fogalmait, amelyek segítségével a helyükön kezelhetjük a sok esetben máig tisztázatlan, „sikeres” tabusításokat. Ez persze korántsem olyan egyszerű, hiszen többek között értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözősége is befolyásolja a válaszainkat. Különösen így van ez 1945 esetében, amely az intézményesült erőszak, az 1990 előtti emlékezetpolitika és az emlékezetekben elraktározott emóciók konfliktusa miatt szimbolikus jelentőségűvé vált.

Önálló fejtegetést igényelne, hogy idő- és térbeli változásaiban követhessük a „paraszi társadalom” fogalmának tartalmi jelentését. Ideáltipikus esetben az „igazi parasztnak” akkora mértékű saját földje volt, ami egy életképes, a családi önellátást jól biztosító gazdaságot és életmódot biztosított. A marxista alapeszmék értelmében a parasztok kistermelőként (tulajdonosként vagy bérlőként) a saját termelőeszközeik felett rendelkeznek, azonban az egyéni termelés jellege miatt nem képesek saját érdekeik megszervezésére. Ebből az alaphelyzetből kiindulva őket másoknak kell vezetniük. Sajátos egyházi beágyazottságuk révén is, és politikai szempontból is ambivalens volt a helyzetük, hiszen mint tulajdonosok, egyrészt a kapitalisták rokonai, másrészt mint dolgozók, a munkásokhoz állnak közel. Erre alapozva azután a lenini értelmezésben az árutermelő parasztok már polgári és kapitalista, sőt kizsákmányolói vonásokat is felmutattak. Kollektivizálásuk a lenini-sztálini doktrínában ezért is tűnt elkerülhetetlennek. Ebben a modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg.

A parasztság történetét vizsgálva sajátos módon és visszatérően félreértésekkel, torzító ábrázolásokkal, a kettős mércét is tükröző, nyilvánvalóan nem szakmai alapon álló megfogalmazásokkal találkozhatunk. Ezt a szempontot azért is tartom fontosnak, mert különösképpen a marxista-leninista programot felvállalók, és az akarva akaratlanul azt követők gondolkodási horizontjában igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez képezte az egész szocialista projekt központi elemét, ami átszötte a viselkedési mintákat is. Marxtól Sztálinig, sőt a reprezentáns magyar kommunistákig lehetne idézni azokat a megnyilatkozásokat, amelyek egy sajátos kelet-európai „rendi norma” áthagyományozódásáról tanúskodnak, amelyben a paraszt mindenkor a társadalmi presztízsrangsor alján található, aki a vizionált bolsevik „fejlődés” útjából kiiktatható, vagy éppen verhető. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a kortársi szövegek mai olvasója óhatatlanul is csapdába esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy az említett program is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább csak a sémák megszokásáról, nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó. A marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása gyengíti a történeti ábrázolás érvényességét. Ennek a tanulmánynak a középpontjában a társadalmi gyakorlat vizsgálata áll.

Miért olyan fontos az előbb említettek megfogalmazása? Az egyik fő állításom az, hogy 1945 többszörös értelemben is olyan társadalomtörténeti esemény, amelyhez elsődleges előzményként a háború összes tényezője hozzátartozik. Miért volt a háború vége, az új idegen hatalom által felszabadulásnak beállított új megszállás megrázó, újabb traumatizálódásokat okozó eseménysorozat? Miért volt mindez tömeges tapasztalat, és végül miért vált hosszú távra meghatározó, struktúraváltoztató tényezővé? Ezen három kategória (megrázó, tömeges és hosszú távú hatású) mentén tárgyalom az 1945. évi földosztás és a kollektivizálás történetét.

■ A földelkobzás és a földosztás értelmezési kérdései

A földhasználat különösen a 20. században vált a szűk források elosztásának az alapproblémájává. Érdeemes azt is megfontolni, hogy ideális esetben a földpolitika és a gazdasági fejlődés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.

Az 1945. évi magyarországi „földreformrendelet” végrehajtásának, a társadalmi gyakorlatnak az átfogó alap kutatása máig nem készült el. A kérdéskör tárgyalását alapvetően továbbra is a politikai értékelések és a politikatörténet uralja. Más részdiszciplínák szempontjait is érvényesítve, a történetkutatásban fel lehetne tárnai, hogy a politikai mítoszképzés részét képező „földreform” korabeli tartalmi jelentése nem felel meg egy reform kritériumainak. Egy valódi reform a hosszú távú gazdasági-társadalmi hatásokra figyelő és a jogi normákat biztosító intézményesültséget feltételez. Maga a kifejezés a radikális politikai célt, a korábbi elittek és az egyházak gazdasági alapjuktól, egzisztenciájuktól való megfosztását, megroppantását, valamint intézményrendszerük társadalmi kiiktatását leplezte.

Az 1945-ös földosztás során családi munkaerőn alapuló kisparaszti mezőgazdaságot hoztak létre úgy, hogy azt nem követte agrárreform. A valóban radikálisan új helyzet azt eredményezte, hogy a törpebirtok átlagterülete 1,4-ről 5,3 kataszteri holdra (kh), a kisbirtokoké 7,2 kh-ról 11,6-ra növekedett. A kétmilliónyi magánbirtok közül csak 56 000 területe haladta meg a 25 kh-t, amely helyzet a későbbi „osztályharc” egyik hivatkozási alapjául szolgált. A földéhséget ekkor sem lehetett kielégíteni, amit az is mutat, hogy a 730 ezer földigénylő közül 660 ezer (90%) főt minősítettek igényjogosultnak. A házhelyigénylők (350 ezer fő) 57%-ának nem teljesítették a kérését, mivel ők kaptak földet. Az elkobzott 5,6 millió kh igen jelentős része nem került a gazdákhhoz, hiszen a mennyiség 40,8%-a erdő, legelő, nádas és nem művelt föld volt, amit kisüzemi keretek között ekkor lényegében nem lehetett hasznosítani. A terület mindössze 58%-a került személyekhez, egyébként pedig a további ingatlanok zöme az állami döntéshozók kezére jutott.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a falusi társadalom gazdaelitjét képező, később „kulákként” megbélyegzett, majd hivatalosan is „osztályellenségnek” számító gazdák sorsát már 1945-ben alapvetően érintették a földelvételek. Strukturális megközelítésben azt lehet mondani, hogy a földosztás után – a kisiparosokat, kereskedőket és fuvarosokat is idesorolva – részarányában egy 50%-os kistermelői társadalmi tömb jött létre. Az ő megélhetési lehetőségeik elvileg növekedtek, sőt politikai szempontból is támogatott kategóriába kerültek. Kelet-közép-európai összehasonlításban elmondható, hogy (a lengyel gyakorlathoz hasonlóan) a magyarországi földosztás volt a leginkább nagybirtokellenes. (Ennek hátteréhez hozzátartozik, hogy Kelet-Közép-Európa többi országában korábban voltak földosztások.) A nagy-

birtokok, a régi elit kiiktatása együtt járt a szegény- és nincstelen paraszti rétegek alapvetően politikai megfontolás alapján formált „támogatásával”.

A második világháború végén a kommunista projekt ideológiai alapvetéseire támaszkodó sztálini hatalomtechnikai eszközök legdöntőbb, az egész társadalmat radikálisan érintő eseménye a földelkobzás, majd a földosztás volt. A földkérdés a Magyar Kommunista Párt (MKP) számára nyilvánvalóan az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb hatalmi kérdés volt, tehát olyan eszköz, amellyel radikális társadalmi-hatalmi átrendezést vihettek véghez. Olyan társadalomtörténeti eseményről van szó, amely a kommunista párt hatalombirtoklásának alapfeltétele volt hosszú időre. A földreformrendelet kiadásának egyik oka az idegen, megszálló hadsereg politikai és hadvezetésének taktikai megfontolása volt. Ugyanakkor az ebből következő radikális változás, annak végrehajtása, társadalmi gyakorlata már más értelmezési lehetőséget és feladatot ad.

A moszkvai irányítással tevékenykedő MKP vezetésének a célja nyilvánvalóan az volt, hogy a politikai hatalom minél gyorsabb megszerzése érdekében kiiktassák, illetve ellenőrzik a rivális ellenpolitikai bázist. A két ellenpolitikai bázis az egyéni agrárgazdaságok és a vidéki miliőket több szálon átszövő egyházközségek világa volt. Ha figyelmesen követjük az 1945. március 15-i földreformrendelet szövegét és a végrehajtás történéseit, akkor igazolható, hogy a „földreformnak” nevezett földelkobzás, földosztás valójában az egész társadalmat érintő olyan terv végrehajtása volt, amely a Vörös Hadsereg mindennapi jelenlétével együtt elegendő volt a kommunista párt diktatúrájának kialakításához. Továbbra is alapvető kérdés marad, hogy miként lehet földreformnak nevezni a néhány nap alatt, a frontharcok áprilisi befejezése előtt radikálisan végrehajtott tulajdoncserét. Mi volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, így Magyarország sorsát is a kezükben tartó szovjet diktátorok célja a megszállt területen? Saját racionalitásuk szerint kézenfekvőnek tűnt az új politikai berendezkedést, a már elfoglalt kulcspozíciók (a nemzetgyűléstől a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciókon keresztül a földigénylő bizottságok kommunista hegemoniájáig) biztosítása mellett a gazdasági eszközök révén kialakítani. A „földreform” moszkvai kidolgozói a „szovjet jogot” is alapul vették, amelyből, az orosz joghagyomány miatt is, hiányoztak a római jog tulajdonra vonatkozó elemei. A kommunista doktrínát követő, Moszkva rezidenseiként működő Rákosiék a gazdasági diktatúrát a legszélesebb keretek között alkalmazták. A céljuk az volt, hogy az „új Magyarország” lakóinak anyagi léte elsősorban az általuk formált hatalmi struktúra szolgálatától vagy pedig az ahhoz való alkalmazkodás minőségétől függjön.

A földelkobzásokkal az úgynevezett „úri” birtokosok teljesen önkényes kategorizálása révén a magyarországi nemesi társadalmat, a polgárosodást szívósan szem előtt tartó középrétegeket, továbbá a maradék arisztokráciát s az egyházközségek minden települést érintő hálózatát alapjaiban rendítették meg. A polgári kori jogértelmezések szerint, kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonelkobzás” ment végbe.

A moszkvai irányítással elindított földosztás a kommunista párthoz kötődő tömegjólalítás kikényszerítését, megteremtését is szolgálta. Dimitrov „viccelődése” szerint a szabad prédát, az ingatlanokat a helyi kommunisták most valóban feloszthatták, ahogyan ezt jól nyomon kö-

vethetjük az egyes lokális történetekben. Maga a kampány, a földterületek felosztása a „helyi erők” bevonásával a modern diktatúrák propagandájára jellemző társadalmiasítás volt. A társadalmiasítás azt jelenti, hogy egy sajátos társadalmi részvételre buzdították, kényszerítették a társadalom tagjait, amely érintettség nagyban hozzájárult az öntabusítás növeléséhez.

A súlyos történelmi örökségből fakadó földéhség, a birtoklási vágy kielégítése, a bosszú jelentős történelem- és társadalomformáló tényezővé vált ekkor is. Nyilvánvaló tömeges jogtalanságok, traumák, újabb konfliktusok keletkeztek, így például megemlíthető a kollektív módon fasisztának minősített svábok kitelepítése, és a házból, ingatlanból való kibillentés összevonása a földosztással, a „földreformrendelet” pontjainak negligálása, a különböző zsarolások. Mivel az említett történetek a közvetlen testi cselekvéssel és a hétköznapi valósággal voltak összefüggésben, ezért azok jelentőségét a lokális életvilágokban kell értelmeznünk.

■ Kollektivizálás

A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszik meg, amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően kezdik el használni vagy a tartalmakat összekeverik. Az így alkalmazott „varázsszó” funkciója szerint nem viszonyokat ír le, hanem hatásokat idéz elő.

A kollektivizálás az egyéni paraszti magántulajdon erőszakos felszámolását jelenti, lényegében azt, hogy a földeket és az embereket egy-egy „kollektívába” összegyűjtik. A kommunista programban számos olyan kifejezést használnak, amelyek a történetek valódi tartalmát leplezik. Ugyanilyen torzító módon alkalmazták a paraszti társadalom felszámolásának fedőkifejezéseként a „mezőgazdaság szocialista átszervezése”, vagy a „szövetkezetesítés” fogalmakat. Mára nyúlóan sokakat megtéveszt ez a szóhasználat. A „szövetkezetesítést” illetően hangsúlyozni kell, hogy más európai minták alapján a korábbi 19–20. századi magyarországi szövetkezetek elsősorban a magántulajdon védelme érdekében szerveződtek. A kommunista programban „szövetkezet” fedőnév alatt éppen a privátgazdaságokat számolták fel.

Hogy a magyarországi kollektivizálás lefutását értelmezni tudjuk, először is célszerű röviden összefoglalni azt, amit erről a modelltől az azt exportáló Szovjetunióban történtek alapján tudni lehet. Lynne Viola szerint állami szempontból a kollektivizálás pürroszi győzelem volt, amely rendkívüli társadalmi árat követelt és rengeteg emberi tragédiával járt együtt. Ez az erőszakos állami beavatkozás szétdúlta a paraszti közösségeket, az addigi kultúrát és életmódot. A kollektivizálás folyamatában a kommunista párt által meghirdetett program egyúttal valódi polgárháborút is jelentett az állam és a parasztság, a város és a vidék között. A rombolásra építő kampány a parasztság belső gyarmatosítását célozta meg, hogy ezáltal hozzáférjen a szocialista projekt számára létfontosságú forrásokhoz (gabona, katona, mun-

kaerő). Paraszti nézőpontból ez a folyamat a „világvégét” jelentette, ami ellen a legkülönbözőbb módon védekeztek (verbálisan, gyújtogatás, tettlegesség, lincselés, helyi hivatalnokok meggyilkolása).

Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon” nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is.

Miért és hogyan volt a kollektivizálás mint társadalomtörténeti esemény megrázó, kollektív természetű és struktúraváltoztató? Miként igazolható, hogy a kollektivizálás az egész társadalmat érintette? Milyen egyéni és kollektív viselkedésformák figyelhetők meg a kollektivizálás folyamatában?

Jelenkori perspektívából a kollektivizálást célszerű egy szűkebb és egy tágabb jelentéstartalommal értelmezni. Az általában használt, első jelentésében az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolását és a közösnek gondolt üzemek kialakítását, a földek és tartozékok „összegyűjtését” (collectio) értjük alatta. Hiányérzetet kelt azonban az, hogy ebből a meghatározásból mintha kimaradnának az emberek, holott nélkülük nincs értelme a történetkutatásnak.

A kollektivizálási történeteink minden szereplője tisztában lehetett azzal, hogy a nagyüzemi gazdálkodást a kiszabott idő- és térbeli keretek között csak kényszerrel lehet elindítani. Ez az a közös pont, amelyhez való igazodás az utókorra maradt írásos és audiovizuális történeti forrásokban meghatározza, sajátos színlelésre készítetve konstruálja a beszédmódokat és viselkedésformákat.

Az 1948 ősztől elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú magyar kolhozokat hozott létre. A politikai hatalom a kollektivizálás első hullámától kezdve élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel. Az ennek részét képező adópolitika, az adminisztratív és a fizikai erőszak révén szétzilált egyéni gazdaságok nagy részét 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével lehetetlenítették el. A radikális állami beavatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorláspirál, és állandósult a munkaerőhiány.

Az 1956 előtti „kolhoz modell” elsősorban egy kudarc importjának története, amely az erőforrások pazarlását, és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta.

Miként sikerült rábírnival a parasztságot, az '50-es, '60-as évek fordulóján arra, hogy mégis feladja 1945-ben és 1956-ban megerősített önállóságát és megváljon az élete értelmének tekintett földjétől? Bár 1956 hatása, vereségtudata, a megtorlások következményei a kollektivizálás végrehajtásában meghatározóak voltak, mégis az állítható, hogy a gazdák többségét csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban levezényelt koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a kolhozokba. Az ezzel kapcsolatos agrártörténeti összefoglalók általában csak mellékesen említik a tsz-szervezés módját, az erőszak alkalmazás jelenségét pedig alig tárgyalják. A történelmi szükségszerűség sémáját tükröző elbeszélések a tulajdonviszonyokat alapvetően átrendező kampányt utólag a „sikeres magyar modell” erősen mitizált leírásával igazolják, a doktrínát ismertetik és nem a társadalmi gyakorlatot. Ezzel a narratívával szemben a forrá-

sok jelentenek be vétót. A kortárs kontextust vizsgálva megállapítható, hogy a kampány során az '50-es évektől némileg eltérő módon és szintereken, de továbbra is az egyéni és kollektív erőszakalkalmazás volt a gyakorlat. A kollektivizálás, a „szocialista bekerítés” terrorjának a visszatérő módszerei, formái 1) a verbális, pszichikai presszionálás, 2) az adminisztratív eszközök alkalmazása, 3) a fizikai erőszak, verés és kínzás voltak.

Mindezek együttes hatása máig tartó következményekkel járt:

- az egykori tömeges földínséget a földtől való szabadulás, az előregedést fokozó elvándorlás spirálja váltotta fel,
- a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák felszámolása az egyházak társadalmi (és gazdasági) bázisát is tönkretette,
- a deviáns, önpusztító – tsz pszichózissal jellemezhető – magatartásformák hosszú távon is meghatározták a magyar társadalom mentális állapotát.

■ Összegzés

A földek és az emberek kollektívákba kényszerítése a diktatúra legradikálisabb társadalmi operációja, ami egyben a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, tabusított és figyelmen kívül hagyott történése. A kollektivizálás szervesen illeszkedik az agrárvilághoz, azonban azt a politikai diktatúra szocializmus projektje és a társadalmi gyakorlat ösztársadalmi kérdéssé tette.

A kollektivizálás a végrehajtási módok és hatások révén egyszerre vidék- és várostörténeti jelenséggé vált. Ha nézőpontot és léptéket váltunk, a kollektivizáláson kívül alig találunk más, ennyire átfogó témakört, ami a szovjetizálási folyamat kelet-közép-európai jelenségeit egy új típusú beszédmódban értelmezheti. Kézenfekvő kiindulópontja lehet az új értelmezéseknek az a közös történelmi tényező, tudniillik, hogy a parasztság többsége egyértelműen nem akarta a „kolhoz”, ami mégis sajátos realitás lett. Másodsorban fontos a kollektivizálás újszerű megközelítése azért is, mert ösztársadalmi hatásai miatt ezáltal kiemelhetjük az egyébként sokak számára érdektelennek tűnő pusztai agrártörténet köréből, ahogyan ez már elég régen megtörtént a külföldi fogalom- társadalom- és kultúrtörténeti kutatásokban. Harmadszor, a kollektivizálást célszerű olyan dinamikus folyamatként értelmezni, amely számos olyan összefüggést, jelenséget érint, lefed (például városi hatások, szegénység, proletarizálódás, vagy éppen vagyonosodás, lokális, regionális különbségek, társadalmi részvétel a rezsim felépítésében, alkalmazkodó ellenállás), amelyek tárgyalása szintén hiányterületnek számít a jelenkortörténeti kutatásokban.